

MATERIAŁY
ZACHODNIOPOMORSKIE

Rocznik Naukowy Muzeum Narodowego w Szczecinie

Nowa Seria

Tom XII
2016

Szczecin 2016

Redaktor Naczelny
Anna B. Kowalska

Sekretarz Redakcji
Bartłomiej Rogalski

Członkowie Redakcji
Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska, Rafał Makala

Rada Naukowa
dr hab. prof. UJ Wojciech Blajer, prof. Aleksander Bursche, prof. Wojciech Dzieduszycki,
dr hab. prof. UAM Jarosław Jarzewicz, prof. Hauke Jöns, dr hab. prof. UW Joanna Kalaga,
dr hab. prof. UG Henryk Machajewski, dr Dmitrij Osipow,
dr hab. prof. UW Tomasz Płonka

Redakcja wydawnicza
Piotr Wojdak

Tłumaczenie
Tomasz Borkowski, Agnes Kerrigan (proofreading)

Recenzenci
dr hab. prof. UW Artur Błażejewski, dr hab. Mirosław Hoffmann, dr hab. Andrzej Janowski,
dr hab. prof. PAN Michał Kara, dr hab. Henryk Kobryń, dr Sebastian Messal,
dr hab. prof. PAN Andrzej Mierziński, Aleksander Ostasz, prof. Marian Rębkowski,
dr hab. prof. UŁ Seweryn Rzepecki, Maciej Słomiński, prof. Andrzej Wyrwa,
dr hab. Gerd-Helge Vogel

Adres Redakcji
Muzeum Narodowe w Szczecinie
70-561 Szczecin, ul. Staromłyńska 27
tel. (+48) 797 705 2529, e-mail: mzp@muzeum.szczecin.pl
www.mzp.muzeum.szczecin.pl

Projekt okładki
Waldemar Wojciechowski

© Copyright by Muzeum Narodowe w Szczecinie and Authors

ISSN 0076-5236

Nakład 250 egz.

Skład
Soft Vision, Szczecin

Druk
Soft Vision, Szczecin

Szczecin 2016

SPIS TREŚCI

OD REDAKCJI	7
Krzysztof Kowalski, Dorota Kozłowska, Bartłomiej Rogalski „Zaginione – Ocalone”. Odkrycie zabytków archeologicznych ze szczecińskiej kolekcji starożytności pomorskich w Mołtowie	9
‘Lost – Saved’. The discovery of archaeological artefacts from Szczecin collection of Pomeranian antiques in Mołtowo	74
Agnieszka Matuszewska Społeczności kultury pucharów lejkowatych na wyspie Wolin	77
Funnel Beaker culture communities on Wolin island	123
Agnieszka Matuszewska Materiały późnoneolityczne ze Wzgórza Młynówka w Wolinie	125
Late Neolithic materials from Wzgórze Młynówka in Wolin	131
Justyna Żychlińska Kilka uwag o warsztatach tkackich ludności kultury łużyckiej	133
Some remarks about weaving workshops in the Lusatian culture	148
Jarosław Rola Próba interpretacji wyników badań wykopaliskowych na stanowisku kultury łużyckiej w Sypniewie, gm. Jastrowie	149
An attempt of interpretation of the results of excavations on the Lusatian culture site in Sypniewo, Jastrowie commune	160
Daniel Żychliński <i>Sacrum i profanum</i> – przenikanie czy podział? Przyczynek do dyskusji na podstawie badań cmentarzyska ludności grupy gustowskiej w Kunowie, woj. zachodniopomorskie	161
<i>Sacrum and profanum</i> – diffusion or division? A contribution to the discussion based on excavations on the Gustow group population burial ground in Kunowo, West Pomeranian Voivodeship	185
Peter Donat Grubenhäuser und der nordwestslawische Siedlungsraum	187
Sunken huts and the area of the north-west Slavic settlement	225
Ziemiarki a osadnictwo Słowian północno-zachodnich	226
C. Michael Schirren Orakeltrunk oder Walkürengruß? Eine Hand mit Trinkhorn aus Groß-Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg	227
Oracle toast or Valhalla welcome? Hand holding drinking horn from Groß-Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg	238
Toast wyroczni czy powitanie w Walhali? Ręka trzymająca róg do picia z Groß-Strömkendorf, Lkr. Nordwestmecklenburg	238

Kamil Kajkowski	
O wolińskiej łącinie raz jeszcze	239
Again about the Wolin pagan temple	245
Eugeniusz Cnotliwy, Sławomir Słowiński	
Pozostałości pracowni grzebienniczych nowo odkrytych w Wolinie	247
Remains of newly discovered comb production workshops in Wolin	361
Anna Wrzesińska, Jacek Wrzesiński	
Zawieszki dzwoneczkowate z cmentarzyska w Dziekanowicach	
oraz z Ostrowa Lednickiego	363
Bell-shaped pendants from the cemetery in Dziekanowice and from Ostrów Lednicki	380
Antoni Porzeziński	
Charakterystyka form obrządku pogrzebowego na cmentarzysku w Cedyni	
(stanowisko 2, drugi etap prac badawczych w latach 1976–1985)	381
The characterization of burial rites forms in the cemetery in Cedynia (site 2, the second stage	
of research in the years 1976–1985)	412
Jens-Peter Schmidt	
Frühgeschichtliche Wegeführungen im Recknitztal bei Laage, Lkr. Rostock	413
Prehistoric roads in the Recknitz River valley near Laage, Lkr. Rostock	424
Prehistoryczne drogi w dolinie rzeki Recknitz w pobliżu miejscowości Laage, Lkr. Rostock	425
Jerzy Gawlikowski, Jerzy Stępień	
Zwierzęta dziko żyjące na Pomorzu Zachodnim we wczesnym średniowieczu	427
Wild animals in West Pomerania in the early Middle Ages	447
Zbigniew Radacki	
Rozważania na temat początków klasztoru cysterskiego w Kołbaczu	449
Considerations on the beginning of the Cistercian monastery in Kolbacz	461
Ewa Górkiewicz-Bucka	
Biżuteria z wczesnośredniowiecznego grodziska w Kamieniu Pomorskim	463
Jewellery from the early medieval stronghold in Kamień Pomorski	481
Henryk Kustos�, Artur Sobucki	
Odkrycie relikwów średniowiecznego kościoła klasztoru dominikanów	
pw. św. Idziego w Kamieniu Pomorskim. Wstępne wyniki badań	
architektoniczno-archeologicznych	483
The discovery of remains of medieval Dominican monastery church of St Giles in Kamień Pomorski.	
Preliminary results of architectural and archaeological research	546
Magdalena Szymczyk	
Badania archeologiczne w Myśliborzu w latach 1945–2014	547
Archaeological research in Myślibórz in the years 1945–2014	571

Marcin Dziewanowski, Paulina Romanowicz Będargowo. Przyczynek do badań nad średniowieczną wsią zachodniopomorską	573
Będargowo. A contribution to the study on Western Pomeranian medieval village	609
Anna B. Kowalska Zapomniana rzeczywistość. Zarys dziejów klasztorów w średniowiecznym Szczecinie	611
Forgotten reality. A brief history of medieval monasteries in Szczecin	631
Piotr Maliński, Wojciech Filipowiak, Przemysław Krajewski Wrak łodzi rybackiej z Kamienisk, gmina Goleniów	633
Fishing boat wreck from Kamieniska, Goleniów commune	646
Piotr Maliński, Przemysław Krajewski, Sławomir Radaszewski Wrak łodzi z lekkiego parku przeprawowego NLP w Rejonie Pamięci Narodowej	647
Wreck of boat from the light pontoon bridge park NLP in the Region of National Remembrance	656
Andrzej W. Świąch, Benedykt Hac Monitoring XX-wiecznych wraków wojennych na przykładzie badań środowiskowych jednostki SS Stuttgart – studium przydatności pozyskanych danych w kontekście prac archeologicznych i ochrony podwodnego dziedzictwa kulturowego	657
Environmental supervision of the 20 century shipwrecks using the example of the remains of vessel SS Stuttgart – case study of the usefulness of obtained data in the context of archaeological work and the protection of underwater cultural heritage	669
Ewa Gwiazdowska Gewerbt, gewalkt, genäht und poliert. Schuh- und Lederwerk im künstlerischen Schaffen von August Ludwig Most	671
Tanning, sewing and polishing. Footwear and leather production in the works by August Ludwig Most	715
Garbowanie, szycie i polerowanie. Obuwnictwo i produkcja skórnicza w pracach Augusta Ludwiga Mosta	718
Maria Danuta Wołągiewicz Wspomnienie o prekursorskich badaniach powierzchniowych na Pomorzu Zachodnim w latach 1958–1962	721

Anna B. Kowalska

Zapomniana rzeczywistość. Zarys dziejów klasztorów w średniowiecznym Szczecinie

Forgotten reality. A brief history of medieval monasteries in Szczecin¹

Abstract: To monasteries and hospitals operating in the Middle Ages in Szczecin the most attention devoted German researchers in the pre-war period. Until the Reformation the city was a strong religious centre. In the 12th century at the St James' church a Benedictine priory was founded, in the first half of the 13th century to the city arrived the Cistercian nuns and the Franciscans, about 100 years later the Carthusians, and the Carmelites in the 15th century. There were founded two hospitals – St George's and St Gertrude's which had their churches and chapels. To our times survived only a small number of early churches remains, a part of the archive materials is lost too.

Keywords: Szczecin, Middle Ages, monasteries, hospitals

Słowa kluczowe: Szczecin, średniowiecze, klasztory, szpitale

Najstarsze fundacje klasztorne pojawiły się na Pomorzu blisko 100 lat po wprowadzeniu chrześcijaństwa jako religii obowiązującej. W 1153 roku jako pierwszy został założony konwent benedyktynów w Stołpiu nad Pianą. W latach 70. XII wieku powstały opactwa premonstratensów w Gramzow, Brodach i Białobokach oraz cystersów w Darguniu i Kołbaczu, a pod koniec tego samego stulecia ufundowany został pierwszy zakon żeński – benedyktynek w Trzebiatowie. Pierwsi zakonnicy przybywali z Niemiec i Danii. Większość duchowieństwa pomorskiego, zwłaszcza wyższego i zakonników, pochodziła z Niemiec. Zakładanie klasztorów było ważną częścią procesu urbanizacji Pomorza. Obecność mnichów przyczyniała się do duchowego i kulturalnego rozwoju społeczeństwa, a także do gospodarczego wzrostu miast. Kres funkcjonowania klasztorów w Księstwie Pomorskim położyło wprowadzenie reformacji w 1. połowie XVI wieku. Dobra klasztorne uległy wówczas sekularyzacji, a budynki przez kilka kolejnych

---

¹ W 2012 r. w Lubece odbyło się dziewiąte spotkanie z cyklu *Lübecker Kolloquium zur Staddarchäologie im Hanseraum*, poświęcone problematyce klasztorów i szpitali w średniowiecznych miastach europejskich, na którym został również wygłoszony referat poświęcony Szczecinowi. Wszystkie materiały zostały opublikowane w tomie zatytułowanym *Die Klöster* pod redakcją Manfreda Gläsera i Manfreda Schneidera (Lübeck 2014).

stuleci pełniły funkcje budowli użyteczności publicznej. W Szczecinie jedynym zachowanym obiektem poklasztornym jest kościół św. Jana (obecnie Ewangelisty), w średniowieczu należący do franciszkanów (Kalita-Skwirzyńska, Gwiazdowska 2011). I tylko w jego wnętrzu przeprowadzono niewielkie badania sondażowe mające na celu ustalenie pierwotnego położenia i orientacji najstarszej świątyni. Jedynym materialnym śladem prezbiterium najstarszego kościoła jest fragment muru odsłonięty podczas ostatnich prac remontowych. Nic nie pozostało ze szczecińskich szpitali, które znane są jedynie ze źródeł historycznych i ikonograficznych (ryc. 1).

Również do Szczecina jako pierwsi przybyli benedyktyni, którzy w pobliżu kościoła św. Jakuba założyli swój własny przeorat, istniejący aż do czasów reformacji (Piskorski 2005, 173). Danych na temat najstarszego kościoła dostarcza *Liber sancti Jacobi*, rękopis przeora Dietricha z 1468 roku, przed wojną znajdujący się w archiwum kościelnym. W zasobach archiwalnych do wybuchu wojny pozostawało jeszcze 21 oryginalnych dokumentów dotyczących historii kościoła od 1186 do 1616 roku, z których mogli korzystać historycy niemieccy podejmujący tematykę średniowiecznych klasztorów szczecińskich (Hoogeweg 1925, 416; zob. też Wehrmann 1887, 298–475).

Kościół św. Jakuba ufundował pochodzący z Bambergu bogaty mieszczanin szczeciński – Beringer. Budowa rozpoczęła się prawdopodobnie w 1180 roku, a poświęcenie – pod wezwaniem św. Jakuba Apostoła syna Zebedeusza – przez biskupa Siegfrieda miało miejsce w roku 1187 (ryc. 1:1). Nie udało się dotąd ustalić związków fundatora z klasztorem św. Michała w Bambergu, z którego to przybyli pierwsi mnisi. Wiemy jedynie, że Beringer mieszkał w Szczecinie, a jego decyzję o budowie kościoła dla gminy niemieckiej poparł biskup Konrad z Kamienia (Hoogeweg 1925, 416). *Ecclesia Theutonicorum* pod wezwaniem św. Jakuba przeznaczony był dla niemieckich osadników, napływających do Szczecina w XII wieku (PUB I, 119). Od początku decyzją księcia Barnima kościół pozostawał pod patronatem zakonu benedyktynów z klasztoru św. Michała, ale nie był jego filią (Wehrmann 1887, red.?), chociaż w związku z nadaniami dla benedyktynów, m.in. wsi Będargowo w 1233 roku, pojawiła się nawet informacja o benedyktyńskim klasztorze św. Jakuba w Szczecinie. W świetle źródeł klasztor św. Michała rzeczywiście miał zamiar ustanowić tutaj swój konwent, ostatecznie jednak nie został on założony (Hoogeweg 1925, 418). Nie jest też znana liczba braci rezydujących w Szczecinie. Proboszcza parafii św. Jakuba nazywano na początku „prokuratorem”, a od przynajmniej 1264 roku przeorem (Hoogeweg 1925, 417). Benedyktyni szczecińscy zamieszkiwali we wspólnym domu zlokalizowanym po wschodniej stronie kościoła, w *Hof Beringer*. W okresie reformacji w tym samym miejscu znajdował się Dom Pastora (*Pastorathause*), zwany też Domem Opata lub Domem Przeora (ryc. 2). Na zapleczu domu mieścił się wirydarz, gdzie mnisi, korzystając z wolności po-

datkowej, sprzedawali piwo sprowadzane z pobliskiego miasteczka Dąbie. Dopiero dywanowy nalot samolotów alianckich w sierpniu 1944 roku mocno naruszył kościół i całkowicie zmiotł z powierzchni ziemi jego otoczenie. Po wojnie władze miasta wyraziły zgodę jedynie na odbudowę kościoła i Domu Przeora. W ostatnich latach przywrócono uliczkę (ul. św. Jakuba) biegnącą po wschodniej stronie kościoła, wraz z zabudową, w której ciągu znajduje się odrestaurowany dawny dom benedyktynów (ryc. 3).

Prawdopodobnie w połowie XIII wieku w Szczecinie na krótko pojawili się augustianie, a właściwie ich odłam – bracia eremici, zwani od imienia założyciela wilhelmitami (*Fratres Eremitae Ordinis S. Guillelmi*), zobowiązani przez papieża Grzegorza IX, który zatwierdził ich kongregację, do stosowania reguły św. Benedykta (Rymar 1993, 130). Osadę czy nawet klasztor wilhelmicki (*Vallis sancti Wilhelmi*) w Szczecinie wzmiankowano w 1253 roku (Hoogeweg 1925, 456; Rymar 1993, 130) w związku ze sprzedażą ziemi należącej do wsi Skarbimierzycy (*Sparrenfelde*) (Kunzelmann 1969, 66–67; Rymar 1993, 131). W 1261 roku wieś ta weszła w skład uposażenia nowej kolegiaty Najświętszej Marii Panny w Szczecinie², zaś w 1266 roku książę Barnim zatwierdził zakup patronatu nad kościołem św. Jakuba przez tę kolegiatę od benedyktyńskiego klasztoru św. Michała w Bambergu. Wilhelmicy szczecińscy otrzymali swoją „Dolinę Wilhelma” – niewielki budynek w pobliżu Domu Przeora, na skłonie wzgórza, na którym wzniesiono kościół św. Jakuba. Do czasów reformacji był on własnością klasztoru augustianów z Gardźca. Dlatego wydaje się prawdopodobne, że konwent w Gardźcu mogli założyć wilhelmicy szczecińscy, którzy ze względu na decyzję księcia w 1266 roku przenieśli się do Lipian. Przeorat lipieński był w posiadaniu posiadłości szczecińskiej i nowej w Gardźcu, z której później powstał klasztor augustianów (Rymar 1993, 130–132).

Dwa najstarsze fundowane szczecińskie klasztory założone zostały we wschodniej części miasta, bezpośrednio nad Odrą: siedziba zakonu żebraczego franciszkanów po stronie południowej oraz klasztor cysterek od północy. Jako pierwsi – w 1240 roku – przybyli franciszkanie, najpewniej z Westfalii. Od samego początku pieczę nad nimi sprawował arcybiskup z Bremy i biskupi ze Schwerinu i Hildesheimu (Hoogeweg 1925, 450). Zgodnie ze zwyczajem zakonów żebrzących zakonnicy osiedlili się poza granicami miasta. Niektórzy przedwojenni historycy niemieccy sądzą, że prawdopodobnie już od 1219 roku istniał

---

² Budowa kolegiaty Najświętszej Marii Panny rozpoczęła się w 1263 r. Świątynia uzyskała kształt trzynawowej, czteroprzęsłowej hali z wydłużonym, trójbocznie zamkniętym prezbiterium, bez masywu wieżowego. W XIV stuleciu dobudowano wieżę północną (jedną z dwóch zaplanowanych na wzór kościołów w Lubece) i kaplice po obu stronach naw bocznych oraz rozbudowano prezbiterium. Kościół wielokrotnie niszczone był pożarami, po ostatnim z nich w 1798 r. nie został już odbudowany. Na jego ruinach, ostatecznie usuniętych dopiero w latach 1829–1830, powstał w 1832 r. gmach gimnazjum, do dziś pełniący swą funkcję (Kalita-Skwirzyńska 1995, 135 n.).

w tym rejonie drewniany kościół pw. św. Jana, a franciszkanie osiedlić się mieli w jego bezpośrednim sąsiedztwie (Hoogeweg 1925, 449–455; Heyden 1936, 52). W źródłach pisanych z imienia wymieniany jest przybysz ze Standalu – Barfot lub Barvet, który na Górnym Wiku, południowym przedmieściu Szczecina, miał dużą działkę, z której część podarował franciszkanom pod budowę klasztoru, kościoła i murowanej kaplicy. Hellmuth Heyden (1936, 52) określił pierwotne położenie klasztoru pomiędzy pierścieniami murów miejskich, w narożu pomiędzy Bramą św. Ducha a Basztą Mnichów. Najstarsze wzmianki na ten temat, związane ze sporem dotyczącym finansowania budowy murów miejskich na odcinku przy klasztorze, pochodzą z 1318 roku. W tym okresie zniwelowano część gruntów nadodrzańskich, podnosząc je o kilka metrów. Nowe zabudowania zaczęły powstawać na początku XIV stulecia. Najpewniej dopiero mniej więcej 100 lat po przybyciu do Szczecina, dzięki szczodrości mieszczan, franciszkanie mogli zbudować murowany kościół i klasztor wraz z wyposażeniem, w miejscu dotychczasowej zabudowy drewnianej (Wehrmann 1935; Heyden 1936; Gwiadowska 2003, 205–208).

Pewnych danych na temat lokalizacji zabudowań klasztornych dostarczyły prace remontowo-budowlane prowadzone we wnętrzu kościoła w latach 1929–1930. Na głębokości około 1,5 m od obecnej posadzki odkryto reliktory fundamentów prostokątnej budowli z obrobionych ciosów kamiennych, niewiele większej od dzisiejszego prezbiterium, usytuowanej pod wschodnią częścią nawy południowej nieco ukośnie względem osi podłużnej obecnej świątyni. Ta najstarsza budowla powstała prawdopodobnie w tym samym czasie co kościół św. Jakuba, na terenie znajdującym się poza obwarowaniami miasta. Natrafiono także na fragment muru identyfikowany z pozostałością skrzydła klasztorowego (Kąsinowska 1958).

Na najstarszych widokach Szczecina Georga Brauna i Franza Hogenberga (1588 i poprawiony z około 1594 roku), ukazujących miasto z lotu ptaka, kościół św. Jana ukazany jest z portalem w bocznej elewacji, zabudowania klasztorne zaś znajdują się na wschód od niego (ryc. 1:3). Wokół prezbiterium kościoła widoczny jest szereg domów, które istniały w tym samym miejscu przez kilka stuleci, najpewniej od XIV wieku przynajmniej do początków XIX stulecia. Wydaje się, że w okresie wznoszenia murów miejskich na przełomie XIII/XIV stulecia na odcinku południowym zlikwidowano całkowicie zabudowę drewnianą i prawdopodobnie jakieś umocnienia poprzedzające powstanie muru ceglanoego, a cały teren został podwyższony o kilka metrów (Lemcke, Fredrich 1926, 10). W ciągu XIV stulecia klasztor franciszkanów został znacznie rozbudowany. Na widoku Brauna i Hogenberga dobrze widoczny jest związany z nim pomost na Odrze – tzw. Mnisi. Franciszkanie, zgodnie z regułą, prowadzili aktywną działalność duszpasterską, głównie pośród mieszczan, pomimo że kościół św. Jana nie był kościołem parafialnym. Opiekowali się także chorymi we wszystkich szpitalach

zakonnych Szczecina, czym zdobyli sobie wielką popularność i uznanie wśród biedniejszych mieszkańców miasta (Gwiazdowska 2002, 107–112).

Klasztor franciszkański został rozwiązany po wprowadzeniu reformacji (po 1534 roku), ale mnisi opuścili miasto już nieco wcześniej, w 1527 roku. W budynkach zakonnych pozostał czynny szpital i przytułek dla ubogich (Hering 1844, 41; Hoogeweg 1925, 453–455; Lemcke, Fridrich 1926, 41). Całkowity koniec dawnego klasztoru nastąpił dopiero w 1856 roku, kiedy rozebrano resztki jego zabudowań, pozostawiając jedynie kościół, zamieniony na magazyn zbożowy. Kościół św. Jana został gruntownie wyremontowany w latach 1922–1934 dzięki staraniom Hugona Lemcke (ryc. 4). W 1945 roku przywrócony został Kościołowi katolickiemu. Obecnie jest zarządzany przez ojców pallotynów. Jako jedna z nielicznych budowli w stosunkowo dobrym stanie przetrwał naloty dywanowe z 1944 roku. W latach 1957–1958 został odremontowany i poświęcony. Przywrócono także zabudowę po południowej i wschodniej stronie kościoła nawiązującą do rozplanowania dawnego klasztoru. Z najstarszej świątyni do dziś przetrwała oryginalna więźba dachowa z 1369 roku oraz fragmenty gotyckich polichromii. Podczas prac poprzedzających inwestycje budowlane w tym rejonie natrafiono jedynie na fragment muru gotyckiego oraz fragmenty średniowiecznych murów obronnych i fundamentów baszty, której obrys został odtworzony na poziomie chodnika.

Znacznie częściej i obszerniej w zachowanych dokumentach książęcych wymieniany jest klasztor cysterek ufundowany *in honorem dei et gloriae virginis Mariae* po drugiej – północnej – stronie murów miejskich Szczecina, nad Odrą w obrębie Wiku Dolnego (Hoogeweg 1925, 458–497). Pierwotnie teren tego północnego przedmieścia Szczecina był własnością książęcą. Początkowo drewniane zabudowania cysterek około 1309 roku zostały zastąpione murowanymi, co zbiegło się – podobnie jak w przypadku klasztoru franciszkanów – z budową murów miejskich. Wznoszenie kościoła klasztorowego pod wezwaniem NMP i św. Katarzyny³ zakończono w 1336 roku (Köhler 1905, 34–36; Kalita-Skwirzyńska 1995, 138–139).

Cysterki zazwyczaj przybywały do klasztorów, gdy zabudowania były już gotowe. Wyjątkami od tej reguły były opactwa zachodniopomorskie, w tym także szczeciński (ryc. 1:2). Domy cysterek w miastach zakładane były zawsze w pobliżu murów miejskich, w bezpośredniej bliskości wody (Ziółkowski 2000, 561).

---

³ Data powstania kościoła zakonnego cysterek szczecińskich nie jest jednoznaczna. Budowa kościoła miała miejsce w przedziale lat 1252–1336. Murowana świątynia powstała na kamiennym fundamencie i cokole zbudowanym z granitowych kostek, mury powyżej cokołu zbudowano z cegły w układzie wendyjskim. Była to budowla bezwieżowa na planie wydłużonego prostokąta. Po sekularyzacji, w 1538 r. kościół został przekształcony na arsenał, z wnętrzem podzielonym na pięć kondygnacji. W tym czasie budowla straciła pierwotne podziały elewacji korpusu z ostrołukowymi oknami o smukłych proporcjach charakterystycznych dla XIII–XIV wieku (Kalita-Skwirzyńska 1995, 138 n.).

Nie inaczej było w przypadku cysterek szczecińskich. Ich zabudowania widoczne na najstarszych ikonografiach pomorskich znajdowały się po obu stronach drogi prowadzącej w kierunku wsi Grabowo, gdzie miały swoje ziemie (Gwiazdowska 2002, 112 n.). Były to budynki parterowe i piętrowe, lokowane na frontach wąskich, wydłużonych działek. W głębi znajdowały się obiekty gospodarcze i ogrody (Kąsinowska 1973, 45–89; Gwiazdowska 2003, 208–211).

Opactwa żeńskie powstawały przede wszystkim w wieku XIII – klasztor szczeciński, drugi na Pomorzu Zachodnim, w pół wieku po klasztorze w Bergen. Ufundował go książę Barnim I i jego małżonka Marianna w 1243 roku. Przez 40 lat – do roku 1283 – klasztorem opiekuńczym dla szczecińskiego konwentu było duńskie opactwo Esrom, a następnie konwent w Kołbaczu. Pierwszy konwent zgromadził zakonnice pochodzenia niemieckiego. Już jednak w ciągu XIII stulecia cysterki szczecińskie wywodziły się z rodzin mieszczańskich Szczecina, Stargardu i innych miast księstwa oraz okolicznego rycerstwa. W klasztorze przebywały także wnuczki księcia Barnima I – Matylda i Beatrycze. W swoim działaniu mniszki ograniczone były klauzurą, ale opiekowały się także chorymi i biednymi. Zajmowały się głównie wyrobem szat liturgicznych, kopiowaniem i iluminowaniem rękopisów. Spośród 49 oryginałów dokumentów średnio-wiecznych z archiwum klasztornego, znanych jeszcze w XVII wieku, do naszych czasów przetrwało siedem (Popielas-Szultka 2006, 8). Cysterki zajmowały się także uprawami ogrodowymi i winnicami, posiadały łąki, pastwiska oraz lasy; miały też własne jazy z prawem do odławiania ryb w Odrze. Podstawą ich niewątpliwego dobrobytu były dochody z folwarków, karczem i młynów. Od fundatorki i zapewne też inicjatorce sprowadzenia siostr do Szczecina księżnej Mariany otrzymały m.in. wieś Grabowo (obecnie dzielnica Szczecina) wraz z sadami owocowymi i winnicami, które stały się swego rodzaju atrakcją turystyczną dla podróżnych przybywających do Szczecina. W sumie pod koniec XIII wieku poprzez kolejne nadania, zakupy i darowizny klasztor był już właścicielem 40 wsi. Mniszki otrzymały ponadto prawo do wolnego wyrębu drewna na potrzeby klasztoru, a ich statki były zwolnione z opłat celnych. Koloniści osiadający w dobrach klasztornych nie podlegali urzędnikom książęcym.

Po wprowadzeniu reformacji dobra klasztorne uległy podziałowi, a klasztor sekularyzacji. Szczeciński konwent cysterek przestał istnieć, podobnie jak inne klasztory na Pomorzu Zachodnim. Sekularyzacja zakonów żeńskich miała jednakże mniej gwałtowny przebieg niż w przypadku zakonów męskich. Szczecińskie mniszki okazały większą wierność wobec Kościoła katolickiego, nie przeszły na luteranizm, ale zapewniono im dożywotnie miejsce w utworzonym w obiektach klasztornych przytułku dla kobiet szlacheckiego pochodzenia, osieroconych lub pochodzących ze zubożałych rodzin. Kościół klasztorny natomiast przekształcony został w arsenał, a następnie – po pożarze i odbudowie w końcu XVI wieku – na pięciokondygnacyjny magazyn prowiantowy (ryc. 5).

Zabudowania klasztorne przetrwały jedynie do końca XVII wieku. Ostatecznie zostały całkowicie zniszczone w związku z budową fortyfikacji. Kościół św. Katarzyny pomimo protestów Towarzystwa Miłośników Starożytności, konserwatora zabytków i mieszkańców Szczecina został rozebrany w 1904 roku. Po dawnym klasztorze cysterek nie pozostał dziś żaden ślad. W jego miejscu zbudowano w latach 70. XX wieku nowoczesną, kilkupasmową przeprawę przez Odrę. Jedyнным średniowiecznym akcentem w tym rejonie miasta jest odrestaurowana baszta murów miejskich, pierwotnie znajdująca się w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowań klasztornych. Nie zachowały się także żadne przedmioty ruchome z kościoła ani klasztoru.

Na terenie Szczecina od 1302 roku swoją siedzibę (*curia*) prawdopodobnie mieli także cystersi z Kołbacza (ryc. 1:9). Co do jej dokładnej lokalizacji nie ma wśród badaczy całkowitej zgodności, niektórzy podważają nawet jej istnienie (Hoogeweg 1925, 298). W świetle źródeł opat kołbacki zakupić miał pusty plac na wzniesieniu Roddenberg lub Rosengarten w południowo-zachodniej części miasta, bezpośrednio przy murach miejskich. Na najstarszych planach Brauna i Hogenberga zasadnicza budowla położona jest w głębi dziedzińca przekształconego potem w uliczkę, równoległą do muru miejskiego. Taką lokalizację potwierdzają źródła ikonograficzne z 1. połowy XVIII wieku.

Dom służyć miał zakonnikom przebywającym czasowo w Szczecinie w związku z prowadzeniem przez nich działalności gospodarczej oraz udziałem w życiu miasta. Pełnił funkcję magazynu i jednocześnie rezydencji opata i kwatery podróżnej dla jego konwentu. Po reformacji dom przejęli księżęta, którzy wykorzystywali zabudowania cystersów w charakterze kancelarii ziemskiej. Dopiero w latach 1726–1728 w ramach rozbudowy twierdzy przez nowych – pruskich – władców wzniesiono na miejscu dawnej kurii cysterskiej magazyn prowiantu. Dzisiaj nie pozostał po niej żaden ślad.

Prawdopodobnie w roku 1441 na terenie Nowego Miasta, czyli w północno-zachodniej części Szczecina, założony został klasztor karmelitów. Karmelici kilkakrotnie zmieniali swoją siedzibę. Początkowo osiedlili się na prawym brzegu Odry, na Łasztowni przy kościele św. Gertrudy (Kalita-Skwirzyńska 1995, 141), aby ostatecznie osiąść w 1450 roku przy obecnej ulicy Grodzkiej, na wzniesieniu zwanym *Berge Karmel* w kwartale pomiędzy Rynkiem Końskim (dziś plac Orła Białego) i dawną Wollwerberstrasse (dziś ul. Tkacka) (Gwiazdowska 2003, 202–214) (ryc. 1:5). Pod koniec XVI wieku stał na tym miejscu jedynie chór kościoła pw. św. Anny (Kalita-Skwirzyńska 1995, 139), trzy niewielkie muryrowane domy i skromny budynek klasztorny. Wewnątrz parceli za skrzydłem klasztornym znajdował się otoczony murem ogród. Po sekularyzacji domy mnichów przejęła szkoła (*Ratsschule*), w 1793 roku przekształcona na liceum miejskie (*Rats-Lyzeum*), mieszczące się w budynkach poklasztornych do czasu ich wyburzenia w 1839 roku (ryc. 6). Karmelici mieszkali w osobnych celach, w których

poświęcali się pracy naukowej i kontemplacji. Dzisiaj na terenie dawnego klasztoru znajduje się budynek Straży Pożarnej. Pozostała część kwartału zajmują budynki mieszkalne. Po dawnym klasztorze nie pozostał żaden ślad. Nic nie pozostało też z archiwum klasztorowego (Hoogeweg 1925, 626–629).

Z historią Szczecina wiąże się nierozzerwalnie klasztor kartuzów ufundowany przez księcia Barnima III w podszczecińskiej wsi Grabowo, oddalonej od miasta o około 2 kilometry (ryc. 7). W średniowieczu Grabowo należało do Dolnego Wiku. Tereny te książę Barnim I i jego żona Marianna ofiarowali w 1243 roku klasztorowi cysterek osiadłych nad Odrą. Założony w 1360 roku Klasztor Kartuzów pod wezwaniem Łaski Bożej (*Gottes Gnade*) był najważniejszą fundacją na tym terenie i szybko też stał się jednym z najbogatszych w okolicy. Elitarny zakon kartuzów w swojej ostrej regule nakazywał mnichom mieszkanie w odrębnych celach, zachowanie milczenia i wegetarianizm. W praktyce w 1504 roku szczecińska kapituła wydała zdecydowany zakaz kontaktów między klaszturem kartuzów i cysterek, najpewniej ze względu na, ujmując rzecz eufemistycznie, nieprzestrzeganie dobrych obyczajów. Klasztor należał do najbogatszych w okolicy, a zamożność stosunkowo szybko doprowadziła do wypaczenia surowych reguł zakonu i zerwania z ascetycznym życiem.

Budowę klasztoru i kościoła w postaci trójnawowej bazyliki z dwiema wieżami i wirydarzem (Kalita-Skwirzyńska 1995, 139–140), który otaczały budynki gospodarcze rozpoczęto w 2. połowie XIV wieku. Całość założenia wraz z ogrodami otoczona była wysokim murem (Hoogeweg 1925, 596 n.). Wraz z wprowadzeniem reformacji klasztor rozwiązano, a książę Barnim XI urządził tu swoją rezydencję. Dotychczasową architekturę gotycką zastąpiło założenie renesansowe. Nowa rezydencja książęca zyskała nazwę Oderburg (Kościńska, Twardochleb 2005, 16). Niewielki kościół przyklasztorny przekształcony został w okazałą świątynię. W Oderburgu na stałe osiadł po abdykacji książę Barnim XI. Tutaj m.in. powstał ołtarz, którego elementy po licznych perypetiach (Kochanowska 2004, 35–38) ostatecznie znajdują się dzisiaj w kościele w Sownie⁴. Tutaj też przetrzymywana była najsłynniejsza pomorska „czarownica” Sydonia von Borck, oskarżana o rzucenie klątwy na ród Gryfitów. Po wygaśnięciu rodu Gryfitów zamek został opuszczony i nigdy go nie odbudowano, zaś budowa fortyfikacji całkowicie zniszczyła dawny układ Grabowa. W 1630 roku zamek Oderburg zajęły wojska Adolfa Gustawa. W 2. połowie XIX wieku widoczne były jeszcze skromne reliktory dawnego klasztoru i zamku książęcego (Gwiazdowska 2003, 211–212; Kościńska, Twardochleb 2005, 18). Dzisiaj nie ma już nic.

Pod rokiem 1495 wymieniany jest także dom beginek, który miał istnieć przy dzisiejszej ulicy Podgórznej, w tej samej części miasta co siedziba cystersów.

---

⁴ Jest to nowy kościół wybudowany na terenie dawnej rezydencji myśliwskiej Jana Fryderyka (*Fridrichswalde*), po której nie pozostał żaden ślad oprócz fragmentu ołtarza Barnima XI.

Mieszkające w nim mniszki nie cieszyły się dobrą sławą, podobnie zresztą jak cała okolica, w której znajdowały się liczne domy publiczne. W 1534 roku burmistrz i rada miejska rozwiązali konwent, a dom przekazali ubogim i uczciwym pannom i wdowom z tzw. Konwentu Schellinga, który sprawował opiekę nad chorymi. Podczas oblężenia miasta przez Rosjan w 1713 roku dawny dom be-ginek został całkowicie zniszczony i już nigdy nie został odbudowany. Dzisiaj w tym miejscu znajduje się budynek biurowy (Białecki 1999).

Najstarsze kapituły na Pomorzu Zachodnim powołano w Kamieniu Pomorskim (lata 70. XII wieku) i w Kołobrzegu (przełom XII/XIII wieku). W średnio-wiecznym Szczecinie powstały dwie kapituły kolegiackie: przy kościele św. Piotra (potem przy kościele Najświętszej Marii Panny, Fredrich 1918, 161) (ryc. 1:4) oraz przy kościele zamkowym św. Ottona⁵. W 1261 roku książę Barnim za zgodą biskupa z Kamienia ustanowił przy koście św. Piotra kolegium złożone z 12 kano-ników, którym przekazał kościół, kaplicę Najświętszej Marii Panny i kaplicę św. Mikołaja, pozostające do tego czasu pod opieką szczecińskich cysterek. Fundacja kolegiacka pozostawała jednak bez wpływów z dóbr kościelnych. Za sprawą pa-pieża Urbana IV dochody czerpała jedynie z ofiar kościelnych oraz z dwóch wsi podszczecińskich i z wpływów z mennicy szczecińskiej (Heyden 1936, 64).

Już w 1243 roku w źródłach wzmiankowana jest Kaplica Mariacka, która była budynkiem drewnianym, zlokalizowanym najpewniej nieopodal lub w miejscu późniejszego murowanego kościoła pod wezwaniem Najświętszej Marii Panny (ryc. 1:8). Obiekt murowany powstał po 1263 roku jako nowa kolegiata dla po-wołanego przez księcia Barnima I zespołu kolegiackiego na pustym terenie po dawnym grodzie książęcym. Nie był to nowy zespół – tworzyli go kanonicy z kapituły założonej w 1261 roku przy kościele św. Piotra (*capitulum sancti Petri*). Wszystkie dobra kościelne kapituły przeszły w posiadanie kapituły przy kościele NMP (*capitulum ecclesiae sanctae Mariae in Stettin*) (Kalita-Skwierzyńska 1999a, 484–485). Zabudowania kolegiackie znajdowały się po południowej stronie świątyni, w XIV i XV wieku uważanej za najpiękniejszą budowlę Szczecina. Po reformacji kościół i wszystkie budynki przejęła gmina protestancka. Kościół pełnił nadal funkcje sakralne, natomiast w budynkach kolegiackich umieszczone zostało Peda-gogium Książęce, za czasów szwedzkich Gimnazjum Karolińskie, a po 1713 roku Gimnazjum Akademickie, które od roku 1805 połączone zostało z Liceum Miejskim w Gimnazjum Królewskie i Miejskie. Wkrótce obie szkoły ponownie roz-dzielono. Przy ul. Mariackiej mieściło się Gimnazjum Fundacji Mariackiej bądź

---

⁵ Powstanie drugiego kościoła kolegiackiego w Szczecinie wiąże się z budową siedziby księcia Barnima III w latach 1346–1347. Umieszczony był w kompleksie zabudowań zamkowych. Wzorem dla niego była kaplica szpitalna św. Jerzego. Rangę kolegiaty zatwierdził w 1348 r. papież Klemens VI, a w 1355 r. cesarz Karol IV. Z nielicznych zachowanych dokumentów z XV i XVI wieku wynika, że kościół św. Ottona miał wieżę, cztery kaplice oraz kryptę (Kalita-Skwierzyńska 1995, 136–137).

po prostu Mariackie (*Marienstiftsgymnasium*). Wielokrotne pożary, a szczególnie pożoga spowodowana uderzeniem pioruna w 1789 roku, doprowadziły kościół do ruiny. Dopiero w 1. połowie XIX wieku rozebrano pozostałości świątyni i budynków kolegiackich i zbudowano budynek funkcjonujący do dziś. Jedynym śladem po murowanych obiektach gotyckich, prawdopodobnie wiążących się z zabudowaniami kolegiackimi, są fragmenty murów obwodowych i sklepionych wewnątrz w piwnicach budynku zajmowanego obecnie przez Liceum Ogólnokształcące i Gimnazjum.

Rangę kolegiaty, również na 12 kanoników, miał także kościół pod wezwaniem św. Ottona, ufundowany w 1346 roku przez księcia Barnima III w pobliżu dworu (na terenie dawnego wczesnośredniowiecznego grodu), który podlegał kapitule NMP (Piskorski 2005, 171–172). Do prezbiterium kościoła przylegała krypta, w której chowano zmarłych z rodziny książęcej. W 1575 roku w związku z renesansową przebudową zamku książęcego kościół rozebrano, a część wyposażenia została przeniesiona do innych świątyń szczecińskich. Na miejscu kościoła wybudowano skrzydło zachodnie zamku, a na początku XVII stulecia dobudowano skrzydło mennicze. Funkcje sakralne pełniła kaplica zamkowa, do której przeniesiono tylko część średniowiecznych przedmiotów (Skwirzyńska-Kalita 1999b).

Przy średniowiecznych klasztorach często powstawały domy opieki lub szpitale, najczęściej fundowane przez zamożnych mieszczan lub bogato uposażane rady miejskie. Przy każdym z nich istniał kościół lub działała kaplica pod takim samym wezwaniem co szpital. Inne natomiast były ich powinności – zabronione było udzielanie sakramentów i posług zastrzeżonych dla kościołów parafialnych (Piskorski 2005, 176). Za najstarszy w Szczecinie uważa się Szpital św. Ducha, który wraz z kaplicą⁶ znajdował się przy Bramie Świętego Ducha w południowo-wschodniej części miasta (Kalita-Skwirzyńska 1995, 140). Przekazy źródłowe informują o jego istnieniu w roku 1280 (Hoogeweg 1925, 504). W opinii niektórych badaczy mógł zostać założony już w 1237 roku, początkowo na terenie Łasztowni, tj. na prawym brzegu Odry, potem zaś na lewym, w bezpośrednim sąsiedztwie murów miejskich. Pod koniec XVI stulecia w skład szpitala wchodził budynek mieszkalny, zlokalizowany przed bramą oraz 30 bud. W źródle z 1. połowy XVII wieku wzmiankowany jest ponadto *Pinsii domus ante portum S. Spiritus*, wchodzący w skład tego kompleksu, w którym przebywać mieli ubodzy i chorzy (za Seyda 1958, 74–75). Nie wiadomo jednak, czy był to nadal dawny szpital czy jakiś inny przytułek ufundowany przez bogatego mieszczanina szczecińskiego

---

⁶ Kościół św. Ducha usytuowany był w kompleksie zabudowań szpitalnych. Szpital, ufundowany w 1237 r., miał służyć przede wszystkim biedocie miejskiej. Zbudowany został najpewniej dopiero w XV wieku. Zgodnie ze źródłami pisanymi w okresie letnim nabożeństwa odbywały się na dziedzińcu szpitalnym. Patronat nad kościołem sprawowali franciszkanie, którzy w 1225 r. otrzymali także szpital. Po sekularyzacji kościół św. Ducha został zamieniony na magazyn, a całkowicie zlikwidowany po 1641 r. (Kalita-Skwirzyńska 1995, 140).

Pinse dla kilkunastu wdów w podeszłym wieku. Ostatecznie szpital został zlikwidowany w latach 1720–1740 podczas budowy twierdzy.

Za jeden z najstarszych szczecińskich szpitali – zakładów opiekujących się chorymi, które spełniały *de facto* funkcję przytułków dla bezdomnych i przybyszów – uważa się ponadto szpital pod wezwaniem św. Jerzego (ryc. 1:6). Prawdopodobnie istniał już przed końcem XIII wieku, bowiem najstarsze wzmianki o nim pochodzą z lat 1307 i 1312 (PUB V, 414). Zlokalizowany był poza murami miejskimi na południe od Bramy Passawskiej, znajdującej się w południowo-zachodniej części miasta. Założenie szpitala z dala od mieszkańców wiązało się z jego przeznaczeniem, głównie dla trędowatych i chorych na inne choroby zakaźne wymagające izolacji. Później przekształcony został w odpłatny dom starców. Zwykle szpitale pod wezwaniem św. Jerzego wznoszono przy kościołach pod tym samym wezwaniem, zapewniających opiekę religijną, a zwłoki zmarłych chowano na przykościelnych cmentarzach (Kalita-Skwirzyńska 1995, 140). W przypadku Szczecina szpital i kościół podlegały klerikom z kościoła św. Jakuba. Szpital św. Jerzego nie był najlepiej wyposażony, ale stosunkowo często otrzymywał dotacje i zapisy, m.in. trzy wiatraki, cztery łąki, sad owocowy, osiem domów mieszkalnych poza murami i w mieście. Po wprowadzeniu reformacji posiadłości i fundacje szpitala św. Jerzego zostały włączone do jednej fundacji pod nazwą św. Jana. Zarówno kościół⁷, jak i sam szpital istniały jeszcze w 1657 roku, wykorzystywane na potrzeby wojska szwedzkiego.

Na prawym brzegu Odry w obrębie tzw. Wielkiej Łasztowni przy drodze prowadzącej do miasta już w 2. połowie XIV wieku znajdować się miał szpital św. Gertrudy (ryc. 1:7). Nie ma dokładnych danych na temat daty i okoliczności jego powołania. Zdaniem niektórych badaczy został założony dopiero w 1400 roku przez rezydujących w Szczecinie karmelitów, ale chodzi tu zapewne o późniejsze inwestycje na należących do niego gruntach, które powstać miały po roku 1346, kiedy zakończona została budowa kościoła św. Ottona (por. Buboltz 1934, 18–19; Dziurła 1959; Cnotliwy 1992, 9–32; Rogosz 1992, 33–79). Z zachowanych dokumentów wiemy natomiast, że w 1421 roku biskup Magnus z Kamienia potwierdził charakter fundacji szpitala wraz z kaplicą św. Gertrudy⁸ „capella una cum hospitali beate Gertrudis virgins prope et extra muros Stetin noviter

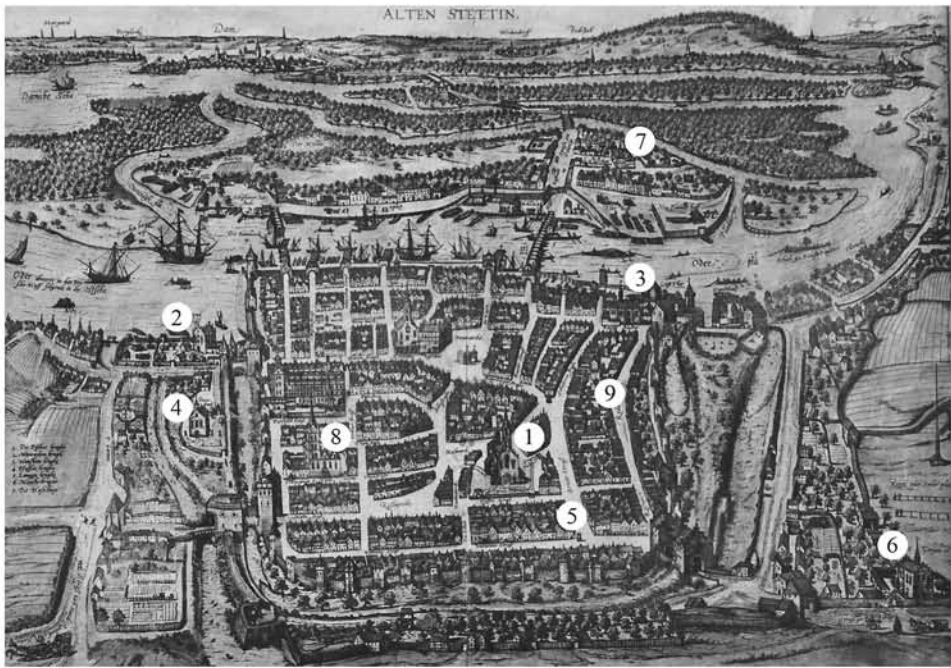
⁷ Kościół wzniesiono w kompleksie zabudowań w 2. ćwierci XIV wieku jako budowlę jednonawową z prezbiterium ze schodkowymi szczytami. Miał posłużyć mieszkańcom Szczecina za wzór dla kaplicy zamkowej św. Ottona. Należał do parafii św. Jakuba. Jeszcze w 1659 r. kościół św. Jakuba był użytkowany jako magazyn paszowy. Z panoramy Szczecina zniknął ostatecznie po 1729 r. (Kalita-Skwirzyńska 1995, 140).

⁸ Kościół św. Gertrudy na szczecińskiej Łasztowni według niektórych źródeł wzniesiono w początkach XIV w., według innych – dopiero w XV stuleciu. Wiadomo natomiast, że był połączony bezpośrednio z budynkami szpitalnymi. Formę barokową zyskał w latach 1650–1666. Świątynia przetrwała do 1894 r. (Kalita-Skwirzyńska 1995, 141).

plantata”, a zatem znajdującego się poza miastem, z przeznaczeniem dla cudzoziemców. Warunki panujące w szpitalu sprzyjały rozprzestrzenianiu się chorób wśród mieszkańców Łasztowni, szpital tworzył bowiem wraz z kościołem całość rozdzieloną jedynie przepierzeniem. Protesty miejscowej ludności (rybaków, tragarzy, pracowników stoczni) zarażającej się chorobami podczas przebywania w kościele doprowadziły do wzniesienia osobnego budynku przed Bramą Młyńską, przeznaczonego wyłącznie dla miejscowej ludności chorej „na zarzę”. Prawobrzeżny szpital św. Gertrudy miał obsługiwać jedynie przyjezdnych, podróżnych i pielgrzymów. Spełniał też rolę gospody dla przybywających do miasta po zamknięciu bram (Piskorski 2005, 176).

Losy średniowiecznych klasztorów szczecińskich, zwłaszcza założeń nadodrzańskich – cysterek i franciszkanów, odtwarzane były wielokrotnie na podstawie źródeł historycznych i ikonograficznych. Intensywne badania historyczne prowadzone były zwłaszcza w 1. połowie XX wieku, przed wybuchem II wojny światowej. W przypadku szczecińskich klasztorów archeologia nie przyniosła praktycznie żadnych nowych ustaleń. Drobne odkrycia w trakcie badań ratowniczych wyprzedzających inwestycje budowlane nie wnoszą korekt do wniosków opartych na źródłach pisanych. W świetle przedstawionych informacji można stwierdzić, że Szczecin był w średniowieczu (do czasów reformacji) silnym ośrodkiem religijnym. Już w dobie misji chrystianizacyjnej w latach 20. XII wieku powstały dwa kościoły, podczas gdy w większości miast, w których wprowadzono chrześcijaństwo, budowano jeden. Do połowy XIV stulecia wzniesiono dwa kolejne, a także kaplicę Panny Marii. W 2. połowie XIII wieku przy kościele św. Piotra (potem Najświętszej Marii Panny) powstała kapituła (sam kościół podniesiono do godności kolegiaty) oraz kolegiata pw. św. Ottona (Kalita-Skwirzyńska 1995, 135–137). Jeszcze w XII wieku przy św. Jakubie powstał przeorat benedyktyński, w 1. połowie XIII wieku przybyli do miasta franciszkanie, cysterki i okresowo wilhelmici, w 1. połowie XIV stulecia kartuzi, a w wieku XV karmelici. Podobnie jak w innych miastach założone zostały dwa szpitale – św. Jerzego i św. Gertrudy, obsługujące głównie zarażonych trędem i innymi chorobami zakaźnymi, posiadające swoje kościoły i kaplice. Do naszych czasów zachowało się niewiele relikwów dawnych świątyń, w trakcie zawieruchy wojennej przepadła też część archiwaliów. Pozostała po nich tylko pamięć.

Ryc. 1. „Szczecin” – widok Georga Brauna i Franza Hogenberga, *Civitas orbis terrum*, vol. IV, Kolonia 1588 (archiwum Muzeum Narodowego w Szczecinie, nr inw. MNS/Graf 2631): 1 – kościół św. Jakuba; 2 – klasztor cysterek; 3 – klasztor franciszkanów; 4 – kościół św. Piotra i Pawła; 5 – klasztor karmelitów (potem Rats-Lyzeum); 6 – szpital św. Jerzego; 7 – szpital św. Gertrudy; 8 – kościół Najświętszej Marii Panny; 9 – curia klasztoru cystersów z Kołbacza oraz lokalizacja domu beginek. Oprac. A.B. Kowalska

Fig. 1. “Szczecin” – a view of Georg Braun and Franz Hogenberg, *Civitas orbis terrum*, vol. IV, Köln 1588, (the Archive of the National Museum in Szczecin, nr inw. MNS/Graf 2631): 1 – St James’ church; 2 – Cistercian convent; 3 – Franciscan monastery; 4 – St Peter and Paul’s church; 5 – Carmelite monastery (later Rats-Lyzeum); 6 – St George’s hospital; 7 – St Gertrude’s hospital; 8 – Virgin Mary church; 9 – curia of the Cistercian monastery in Kołbacz and location of the house of Beguines. Prepared by A.B. Kowalska

Ryc. 2. Dom Przeora przy kościele św. Jakuba. Zbiory Pommersches Landesmuseum w Greifswaldzie (PLG-12/1/2578)

Fig. 2. Prior's house at the St James's church. Collection of Pommersches Landesmuseum in Greifswald (PLG-12/1/2578)

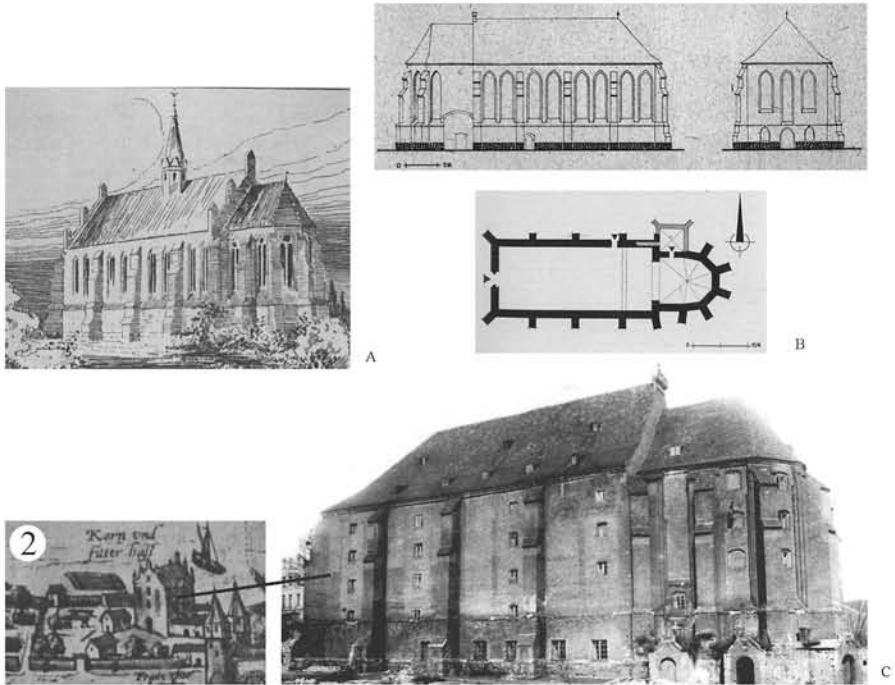

Ryc. 3. Kościół św. Jakuba od strony południowej, widok obecny, u góry Dom Przeora (z portalu: www.sedina.pl)
Fig. 3. St James' church from the south side, current view, at the top Prior's House (from portal: www.sedina.pl)

Ryc. 4. Kościół św. Jana Ewangelisty (dawniej św. Jana Chrzciciela) w 1905 roku. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie (Foto/4918)

Fig. 4. St John the Evangelist's church (formerly St John the Baptist) in 1905. Collection of the National Museum in Szczecin (Foto/4918)

Ryc. 5. Cysterski kościół św. Katarzyny: A – widok kościoła od strony południowej; B – kościół wykorzystywany jako magazyn przed likwidacją w początkach XX wieku; wg: Kąsinowska 1973, 78–79

Fig. 5. St Catherine's church (Cistercian convent): A – view from south; B – church used as a warehouse before the demolition in the early 20th century; after Kąsinowska 1973, 78–79

Ryc. 6. Budynek liceum miejskiego w początkach XIX wieku w dawnej siedzibie zakonu karmelitów na sztychu F.L. Kirchhofa. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie
 Fig. 6. Building of the municipal high school in the early 19th century in the former seat of the Order of Carmelites on the etching by F.L. Kirchhof. Collection of the National Museum in Szczecin

Ryc. 7. Siedziba księżęcia w Oderburgu, dawny klasztor kartuzów z Grabowa, makieta Carla Benjamina Kruse, 1835. Zbiory Muzeum Narodowego w Szczecinie
 Fig. 7. Ducal residence in Oderburg, former Carthusian monastery in Grabów, a model by Carl Benjamin Kruse, 1835. National Museum in Szczecin

Bibliografia

Źródła

PUB I. 1868. *Pommersches Urkundenbuch I*, wyd. R. Klempin. Stettin.

PUB V. 1905. *Pommersches Urkundenbuch V*, wyd. O. Heinemann. Stettin.

Literatura

Białecki T. 1999. Beginki. W: *Encyklopedia Szczecina 1*. Szczecin, 83.

Buboltz S. 1934. *Herzog Barnim III von Pommern und seine Kirchenstiftungen*. Würzburg.

Cnotliwy E. 1992. Początki i rozwój średniowiecznej siedziby książęcej w Szczecinie. W: *Zamek książęcy w Szczecinie*. Szczecin, 9–32.

Dziurla H. Szczecin – zamek, jego dzieje i odbudowa. *Szczecin* 3/1–2.

Fredrich C. 1918. Die ehemalige Marienkirche und ihr Besitz. *Baltische Studien* 21, 143–246.

Gwiazdowska E. 2002. Przedstawienia klasztorów w ikonografii Szczecina od XVI do XIX wieku. *Stargardia* 2, 107–131.

– 2003. Darstellungen der Klosteranlagen in der Ikonographie Stettins vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. W: C. Kimminus-Schneider (red.), *Klöster und monastische Kultur in Hansestädten: Beiträge des 4. wissenschaftlichen Kolloquiums Stralsund 12. bis 15. Dezember 2001*. Leidorf, 205–224.

Hering H. 1844. Beiträge zur Topographie Stettins in älterer Zeit. *Baltische Studien* 10, 1–86.

Heyden H. 1936. *Die Kirchen Stettins und ihre Geschichte*. Stettin.

Hoogeweg H. 1925. *Die Stifter und Kloster der Provinz Stettin II*. Stettin.

Kalita-Skwirzyńska K. 1995. Niezachowane kościoły Szczecina. W: E. Włodarczyk (red.), *Szczecin na przestrzeni wieków. Historia, kultura, sztuka*. Szczecin, 135–142.

– 1999a. Kościół Najświętszej Marii Panny. W: *Encyklopedia Szczecina 1*. Szczecin, 484–485.

– 1999b. Kościół kolegiacki św. Ottona. W: *Encyklopedia Szczecina 1*. Szczecin, 483.

Kalita-Skwirzyńska K., Gwiazdowska E. 2011. *Kościół pw. św. Jana Ewangelisty w Szczecinie*. Gdańsk.

Kąsinowska R. 1958. *Kościół św. Jana Ewangelisty, Szczecin, ul. Kolumba*. Dokumentacja historyczna wykonana dla Działu Dokumentacji Naukowej PPPKZ w Szczecinie.

– 1973. Architektura klasztoru cysterek. W: Z. Świechowski (red.), *Sztuka Pomorza Zachodniego*. Warszawa, 45–89.

Kochanowska J. 2004. *Tajemnice Pomorza*. Szczecin.

Kozińska B., Twardochleb B. 2005. *Szczecin Grabowo: Stettin-Grabov. Czas – przestrzeń – tożsamość 4*. Szczecin.

Köhler J. 1905. Die Katharinen Klosterkirche in Stettin. *Die Denkmalpflege* 7, 24–36.

Kunzelmann A. 1969. *Geschichte der Deutschen Augustiner-Eremiten 1: Das dreizehnte Jahrhundert*. Würzburg. *Cassiacum* 26/1.

Lemcke H., Fredrich C. 1926. *Die älteren Stettiner Strassennahmen in Rahmen der älteren Stadtentwicklung*. Stettin.

Piskorski J. M. 2005. *Miasta Księstwa Szczecińskiego do połowy XIV wieku*. Poznań–Szczecin.

Popielas-Szultka B. 2006. *Klasztory cysterek na Pomorzu Zachodnim w średniowieczu*. Słupsk.

Rogosz R. 1992. Zamkowy kościół świętego Ottona w świetle badań archeologicznych. W: *Zamek książęcy w Szczecinie*. Szczecin, 33–79.

- Rymar E. 1993. Klasztor willhelmicki i augustiański w Lipianach w XIII wieku. *Przegląd Zachodniopomorski* 8/4, 127–132.
- Seyda B. 1958. Z przeszłości służby zdrowia i szpitali Szczecina. *Szczecin* 1–2 (4–5), 73–86.
- Wehrmann M. 1887. Geschichte der S. Jakobikirche in Stettin bis zu Reformation. *Baltische Studien* 37, 289–475.
- 1935. *Von den alten Klöstern in Stettin*. Nachrichtenblatt 10.
- Ziółkowski M. 2000. Badania archeologiczne klasztorów cysterek w Polsce. W: A.M. Wy-
rwa, J. Dobosz (red.), *Cystersi w społeczeństwie Europy Środkowej*. Poznań, 549–564.

Forgotten reality. A brief history of medieval monasteries in Szczecin Summary

The oldest monastic foundations took place nearly 100 years after the introduction of Christianity in Pomerania as a ruling religion. In Szczecin as the first appeared the Benedictines, who at the St James' church founded a priory existing until the Reformation. Since the beginning the church, by the decision of Duke Barnim, remained under the auspices of the Benedictines from the St Michael's monastery, but it was not its daughter house. Probably in the mid-13th century in Szczecin briefly appeared the Williamites, a branch of hermits of St Augustine, applying the Benedictine rule. They received a small building near the St James' church, which was in possession of the Augustinians until the Reformation. The Szczecin Williamites in 1266 moved probably to Lipiany.

The two oldest monasteries founded in Szczecin were established in the eastern part of the city, directly on the Odra River. As the first, most likely from Westphalia, came the Franciscans – in 1240, who settled in accordance with the custom of the mendicant orders, outside the city limits. The oldest records from 1318 on the masonry buildings are connected with an argument concerning funding the construction of city walls on the section at the monastery. The Franciscan monastery was dissolved after the introduction of the Reformation (after 1534), but the monks have left the city a little earlier, in 1527. In the monastery buildings remained operating hospital and shelter. The complete end of the former monastery occurred as late as in 1856.

In the north part of the city within Wik Dolny a Cistercian monastery was founded. Initially wooden buildings of the Cistercian nunnery, about 1309 were replaced by mortared ones, coinciding, as in the case of the Franciscan monastery, with the construction of city walls. The construction of the monastery church dedicated to the Virgin Mary and St Catherine was completed in 1336. The Szczecin convent was founded by Duke Barnim I and his spouse Marianna in 1243. For 40 years, until 1283 the mother house of the Szczecin convent was Danish Esrom Abbey and then the monastery in Kołbacz. The monastic buildings survived only until the end of the 17th century, the St Catherine's church was demolished in 1904.

Probably in 1441 in the north-west part of Szczecin the Carmelites monastery was founded. Initially they settled on the right bank of the Odra River, on Łasztownia at St Gertrude's church, and eventually settled in 1450 at current Grodzka Street, on elevation called *Berge Karmel* in the quarter between Orła Białego Street and Tkacka Street. After the secularization the monks' houses took over the school (*Ratsschule*), in 1793 transformed into municipal high school (*Rats-Lyzeum*) housed in the post-monastery buildings until their demolition in 1839.

The Carthusian monastery dedicated to the Grace of God (*Gottes Gnade*) was founded in 1360 in the area of Grabów. Along with the introduction of the Reformation, the monastery was dissolved, and Duke Barnim XI arranged his residence here. The existing Gothic architecture was replaced by the Renaissance complex known as Oderburg. After the extinction of the House of Griffins, the castle was abandoned and never rebuilt, while the construction of fortifications totally destroyed the old Grabów system. In 1630 the castle Oderburg was occupied by troops of Adolf Gustav.

The oldest hospital in the medieval Szczecin is believed to be the Holy Spirit hospital, which along with a chapel was located at the Holy Spirit Gate in the south-eastern part of

the city. The written source inform about its existence in 1280. It was finally demolished between 1720 and 1740 during the fortress construction. Only slightly younger was the St George's hospital, which probably existed already before the end of the 13th century. It was located outside the city walls, to the south of the Passau Gate situated in the southwestern part of the city. On the right bank of the Odra River, within the so-called Wielka Łasztownia, at the road leading to the city as early as in the second half of the 14th century is supposed to be located the St Gertrude's hospital, which had to serve only visitors, travellers and pilgrims. It played also a role of an inn for visitors to the city after the gates closing.

dr Anna B. Kowalska
Muzeum Narodowe w Szczecinie
Ośrodek Archeologii Średniowiecza
Krajów Nadbałtyckich IAE PAN
a.kowalska@muzeum.szczecin.pl